

АКАДЕМІЯ НАУК
УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ

ПОЛІТИЧНІ ТА СОЦІАЛЬНІ ІДЕЇ НА УКРАЇНІ
у 1650-1648 рр.
/ДИСКУСІЯ З КАНАДСЬКИМ ІСТОРИКОМ/

Препринт № 5

Київ 1989

У препринтах Інституту історії АН УРСР друкуватимуться, насамперед матеріали з малодосліджених тем, які викликають нині жвавий інтерес громадськості.

Автори цих матеріалів висловлюють свою особисту думку, що не обов'язково вбігається з точкою зору редколегії.

Сподіваємося, що такі препринти будуть корисними для співробітників засобів масової інформації, лекторів, викладачів, студентів, а також для всіх, хто цікавиться вітчизняною історією.

Редколегія буде вдячна всім, хто висловить свої зауваження і побажання щодо надрукованих матеріалів, запропонує нові теми та сюжети для наступних препринтів.

Редакційна колегія препринтів: І.М.Хворостяний /головний редактор/, В.Ф.Верстюк, О.В.Гарань /відповідальний секретар/, В.М.Даниленко, В.С.Коваль, О.М.Майборода, О.Ф.Овсієнко, В.А.Смолій, Д.В.Табачник, І.С.Хміль.

Відповідальний за випуск О.М.Майборода.

Літературний редактор В.В.Стехун.

22 листопада 1988 р. під час перебування в УРСР у рамках наукового обміну між Канадою та СРСР перед співробітниками інституту історії АН УРСР виступив доктор Степан Величенко - викладач кафедри історії та науковий співробітник кафедри українознавчих студій при Торонтському університеті. Доповідь на тему "Політичні та соціальні ідеї на Україні у 15350-1648 рр." є конспектом частини його докторської праці "The influence of historical, political and social ideas on the politics of Bohdan Khmelnytsky and the cossak officers, 1646-1657». Univ. of London, 1981./ Вплив історичних, політичних і суспільних ідей на політику Богдана Хмельницького і козацької старшини, 1648-1657 рр.", Лондонський університет, 1981/. Після виступу відбулася дискусія.

У даному препринті друкується текст доповіді С.Величенка поруч з точкою зору на цю проблему співробітників Інституту історії АН УРСР Ф.П.Шевченка, О.І.Гуржія, О.М.Дзюби, О.М.Майбороди. Згідно з домовленістю в тексті доповіді зберігається авторська термінологія.

ПОЛІТИЧНІ ТА СОЦІАЛЬНІ ІДЕЇ НА УКРАЇНІ

У 1660-1648 рр.

Наша доповідь ділиться на три частини. У першій - переглядаються загальні суспільні і політичні ідеї, які були поширені на Україні протягом сторіччя перед Хмельниччиною. У другій частині по можливості пояснюється, чому тут переважили традиційні володарні, а не радикальні, антиволодарні ідеї. І, насамкінець, коротко розглядаються початки і основний напрям політики козацької старшини в роки Хмельниччини.

Почнемо в ідеї про суспільну структуру в середні віки. Передусім важливо пояснити, що рідко хто перед 1648р. думав, що людина може бути в суспільстві рівноправною. Людей групували на стани, тобто особа належала до селянського або дворянсько-шляхетського стану чи до духовенства, і на основі приналежності до одного з цих станів вона мала певні права і обов'язки: дворянство мало політичні права, бо воювало і боронило решту народу, селянство мало право на безпеку і захист за свою працю від дворянства. Ця тристанова теорія суспільства ґрунтувалася на оповіданнях в Біблії, зокрема на оповіданні про Ноя та його трьох синів. Ной поділив обов'язки - працювати, молитися і воювати - поміж своїми синами Хамом, Семом і Яфетом. В пізніших часах цю теорію далі розробило духовенство, довівши, що прадідом цілого дворянського стану був Яфет, а селяни були нащадками Хама.

Ця теорія в різних варіантах була дуже поширена у середньовічній літературі. В хроніці Матвія Стрийковського /XVI ст./, наприклад, її можна знайти поруч із твердженням, що суспільство не могло б існувати, якби воно не було організоване саме на таких засадах.

У тогочасній українській літературі ці ідеї можна знайти в книжках Кирила /Транквіліона/ Ставроцького, Івана Вишенського, Климентія Старушича, Петра Могили. Їх повторювали також у поширених по церквах учительних евангеліях. Тогочасна людина уявляла собі не тільки земне суспільство, а і цілий космос як піраміду.

Оскільки Бог був на маківці цієї піраміди як всесильний володар і єдине джерело законної влади, на землі єдиним законним представником цієї влади був висвячений династичний монарх. Відомо, що в ХУІ ст. у Європі існували чотири республіки - Швейцарія, Голландія, кромвельська Англія і Венеція. Але в тих часах їх вважали аномаліями, де простаки панували над своїми природними панамі, в найгіршому випадку - такими немонархічними суспільствами, які легко могли стати джерелами ересі або політичної нестійкості. Польський мислитель Ян Остророг писав: "Тяжко без короля жити передусім у вільнім народі як нашім, де свобода може легко стати анархією". В кожному разі їхнє існування значно не впливало на тогочасні політичні поняття. Монархізм лишався нормою і визначав правила політичної гри, до якої, очевидно, мали доступ тільки нащадки Яфета.

Гра йшла навколо могутності королівської влади, і в кожній країні були дворянська республіканська партія, яка вважала, що король занадто могутній, і, з другого боку, королівська партія, яка, навпаки, вважала, що він має замало сили. Ця гра була безконечна і, що нам особливо важливо, в ній, безперечно, нормально ніхто з противників не порушував правил і не ставився вороже до основних понять - про необхідність королівського сану, або династичної законності для справедливого ладу, або про соціальну нерівноправність.

На Україні ці політичні поняття були загальновідомими і прийнятими, як і в Європі. Їх можна знайти і в "Повісті временних літ", і в літературі ХУІ-ХУІІ ст. Мелетій Смотрицький, наприклад, у книжці "Оборона Верифікацій" цитує грецького філософа, який писав, що король мусить дотримуватися свого олова, даного всім підданам, і що ніхто з підвладних не сміє припускати іншого. Навіть Іван Вишенський, якого часто вважають одним з найрадикальніших зпоміж полемістів, не виступав критично проти таких понять. Хоч Вишенський і критикував високопоставлених осіб, у тому числі й короля, він ніколи не виступав проти ідей володарства, монархізму і нерівноправності людини. Важливо зазначити, що в 1648 р. Адам Кисіль так характеризував монархічні настрої козаків: "А маєстат республіки нічого не значить для тих хлопів... але король то пан... для них то щооь святеї Вважалося, що король

представляв не тільки єдине джерело законної влади, але також джерело справедливості, бо форма свідомості тих часів не дозволяла думати, щоб король міг свідомо веліти і робити зло.

В рамках такого розуміння влади несправедливість, переслідування або гоніння можна було пояснити тільки трьома причинами: карою божою; злом, що діється, а король про це не знає, тому що дорадники брешуть йому; злом, яке чиниться, тому що злі посередники навмисно протидіють законам і королівській волі.

Таке розуміння призводило до певного способу виправдання діянь і вчинків. Якщо Бог карає, то зрозуміло, що не можна було нічого зробити, нічим було обурюватися, крім як молитися. Але якщо справа стосувалася людини, то найважливіше було, щоб особа як позивач добралася до короля і сказала йому, що насправді робиться. Тоді король все по правді розв'яже, виправить кривду. В крайньому випадку самі люди також могли збройно позбуватися всіх злих порадників і посередників, які їх терзали, ганяли і мучили проти волі або без відома короля. В такому випадку люди мусили здатися на ласку короля і поводитися як найвірніші піддані. Подібні докази і факти того, як люди уявляли своє правове і політичне становище, знаходимо в Україні.

1625 р., наприклад, у листі до короля козаки скаржилися, що шляхта і магнати без перешкоди їх ганяють, тому що вони живуть далеко від короля і не мають можливості особисто звернутися до нього за допомогою.

Ідею козаків, що все буде гаразд, як тільки король прийде і наведе порядок, знаходимо також у звіті польського посла М.Собеського, який перебував протягом перших місяців повстання на Запорізькій Січі. Він оповідав, що там йому люди говорили про те, що вони борються за короля і хочуть допомогти йому позбутися сил, які роблять все зле, тобто шляхти і панів. Собеський також оповідав, що на Січі йому говорили: "Не будемо довго чекати, коли ляхи будуть працювати на нас так, як ми колись на них". Це яскраво свідчить, як уявляли собі українці інший лад у порівнянні з існуючим. Він уявлявся їм перевернутою догори ногами ієрархією, в якій поляки знаходилися біля основи піраміди, а українці - на вершині.

Ця ідея з'являється також у списках опитуваних українців, які переходили московськнй кордон, і в пісні 1648 р. про Потоцького:

"Короля не аиаш,
ради не дбаеш
і сам собі сеймуеш".

Слід зазначити, що розглянуті нами поняття про суспільство, володарство і справедливість поширювалися в тих часах у різних місцях.. Протилежними цим традиційним володарським ідеям були радикальні - антиволодарні. Окремою групою таких ідей можна назвати апокаліпсичну теорію, запозичену з книжок пророка Данила і Апокаліпсиса. Ця ідеологія виправдовувала насильницьку політичну діяльність третього стану - закликала людей до зброї в ім'я страшного суду, що вже наближається.

Переважно траплялося так, що якийсь священик вважав, що та чи інша подія знаменувала собою антихриста і наближення кінця світу. Тоді він й інші, йому подібні, починали проповідувати людям, що прийшов час вставати готуватися до другої появи Ісуса Христа.

Це, переважно, і означало, що треба нищити диявольське володарство на світі, яке призводило до непокірності світській владі, що була засуджена як влада самого чорта.

Докази присутності апокаліпсичної ідеології в Україні зустрічаємо в творах Мелетія Смотрицького, Івана Вишенського, Василя Суразького, Захарії Копистенського, де згадувалося про події 1582 р., 1588р. чи 1596 р. - знаки антихриста. Однак немає історичних даних, які б свідчили, що будь-які повстання того часу в Україні були викликані цими ідеями.

Друга група радикальних ідей XVI-XVII ст. середньовічної Європи була обґрунтована у Новому Завіті і в ранній історії церкви. У Західній Європі їх вважають теоретичними підставами еретичних рухів середньовіччя. Найголовніші серед них: абсолютна рівноправність усіх людей; гріховність особистої власності; єдиною підставою законної влади є ласка божа: без цієї ласки ані король, ані пан не має права вимагати послухності, і люди не повинні виконувати повинностей.

Ця теорія особливо шкідлива з погляду традиційного суспільного ладу, бо практично не можна було довести, хто ж мав, а хто не мав цієї ласки. Очевидно, проповідники цієї секти вважали, що вони можуть довести свою правду і правоту.

У Польщі такі радикальні рівноправні вчення можна знайти в творах протестантів, що їх, як відомо, читали і в Україні. У Краківському воєводстві маємо приклад селянського бунту в ім'я таких ідей. Є докази, що вони були відомі й на Поділлі в 60-х роках ХУІ ст. Але, наскільки нам відомо, ця радикальна християнська рівноправна ідея не мала широкого відгуку ані в українському суспільстві, ані в українській літературі. У творах Івана Вишенського лиш один раз прозвучала ідея, нібито ласка божа може дати законність владі. •

Третя група радикальних ідей у тогочасній Європі впливала з гуманістичної раціональної теології, і особливо важливими були вчення кальвіністів і пуританістів.

Головна ідея цієї теології полягала в тому, що людина могла врятуватися без посередництва між нею і Богом, себто без духовенства, святих і без складних церковних церемоній, а завдяки тому, що вона має розум і сама читає, розуміє і правильно пояснює слово Бога - Біблію.

Таке поняття релігії, очевидно, підривало раціональність існування церковної ієрархії і, що важливо, утверджувало в світському житті думку, що люди могли собі уявити суспільство без короля, де всі громадяни є рівноправними. Це сталося, як відомо в Голландії у ХУІ ст. і в кромвельській Англії.

Чи такі ідеї мали місце і поширення на Україні? Відповідь на це питання ствердна. Варто ще, крім того додати, що вони були тут досить поширеними.

Передусім, знаходимо такі ідеї в Бібліях, Євангеліях і в учительних євангеліях, які поширювалися на Україні. Це були або перекладні, або рукописні, перекладені з протестантських зразків /наприклад Крехівське євангеліє 1563 р. або навіть оригінали видання Симеона Блудного і Франциска Скорини.

Раціональні гуманістичні теологічні ідеї також поширювалися у полемічній літературі, зокрема в творах Івана Вишенського і Стефана Зизанія.

Але важливішим від самого факту існування таких понять у літературі є те, що вони мали значніший вплив на події, ніж радикально рівноправні або апокаліпсичні теорії. Точніше, існує більше доказів цього впливу, і доки історики не знайдуть нових даних, які б підтвердили, що так не було, ми не можемо допускати протилежного.

Головний шлях цього впливу проявлявся у братствах. З другої половини ХУІ ст. цей культурно-політичний міщанський рух очолював реформацію православної церкви, і наприкінці століття церква знаходилась під визначальним його впливом.

Однак і відомо, що раціонально-теологічні ідеї в Україні не розвивалися далі в напрямі пуританізму або кальвінізму. Через занепад цієї ідеологічної течії тут залишилися панівними традиційні володарні поняття. Причиною, між іншим, була церковна унія 1596 р., яка повернула напрям руху назовні, проти католицької церкви і спрямувала українську ідеологічну еволюцію на дорогу старої теології. Низький рівень друкарської техніки отримував масове поширення дешевих видань Біблії. Завдяки цьому читання її не стало масовим явищем.

Такі обставини призвели до того, що в порівнянні з тогочасною Англією загальний рівень свідомості суспільства в Україні напередодні Хмельниччини був традиційним і консервативним. В Англії завдяки торжеству раціонально-гуманістичної теології і масовому читанню Біблії майже кожний чоловік був обізнаний з історією, політикою і проблемами організації церкви. В першій половині ХУІІ ст. там друкувалося близько 20000 різних полемічних творів. Це переконливо свідчить про рівень суспільної свідомості. В Україні між 1590-1648 рр. друкувалося не більш як 100 творів /назв /.

Підсумовуючи, можна сказати, що в Україні напередодні Хмельниччини панівні ідеї були традиційними володарницькими. Тогочасний українець думав про себе і про умови свого життя в рамках тричастинної теорії суспільства, де людина не була рівноправною і де король залишався єдиним джерелом влади й справедливості.

Коли ж ідеться про основний напрям політики часів Хмельниччини, то стан ментального розвитку українського суспільства вказує на існування двох можливостей: 1/ 1648 р. був бунтом проти законної влади; провідники його виступали тільки в ім'я власних

вузьких інтересів і над тим проти Божого порядку; 2/ 1648 року повстання чинилося в ім'я короля й справедливості, і провідники його від самого початку керувалися цими гаслами.

На нашу думку, з 1648 р. і аж до 1667 р. війну треба вважати повстанням за короля, однак через те, що "козацький король" Владислав ІУ помер у червні 1648 р., воно лишилося, так би мовити, "без голови". Відтоді Б.Хмельницький був готовий шукати захисту і підтримувати кандидатуру російського царя Олексія Михайловича. Але останній через певні політичні причини не хотів цього і гетьман змушений був звернутися до однієї з найсильніших на той час династій в Європі - трансільванських Ракочіх. Чотири роки Хмельницький робив, що міг, аби тільки переконати Юрія II Ракочі наступати разом з ним проти Польщі й сісти на престол. Але Юрій не міг зробити цього рішучого кроку, і 1653 р. військово ослаблений Хмельницький змушений був знову повернутися до російського царя, який цим разом прийняв гетьмана під свою руку як підвладного, але не старався взяти польський престол. Основна проблема для Хмельницького з точки зору ідеології полягала в тому, що без визнання якогось законного династичного володаря козацька чи гетьманська влада над українсько-руськими землями* була тільки *de facto* а не *de jure*.

Традиційна еліта /Рюриковичі та Гедеміновичі/ України-Русі практично трималася осторонь козаків. Духовенство не бажало висвятити козака до сану королівського. Лишалось тільки шукати ту необхідну законність за кордоном, а тим часом приборкувати бунти людей, котрі вважали, що ті козаки, які над ними панували, не мали права бути панамі.

*/Автором використано термін, що вживається нині деякими зарубіжними істориками щодо українських земель, які перебували у складі Речі Посполитої. - Ред.

Чл.-кор. АН УРСР Ф.П.Шевченко: Доповідь С.Величенка присвячена важливій темі. В ній використано досить широке коло джерел, що дало можливість дійти відповідних узагальнень і висновків. Вважаю, що є потреба висловити деякі міркування з приводу окремих питань.

Для феодальної /середньовічної/ епохи був характерним поділ суспільства на класи-стани. Одні з них були пануючими і привілейованими, інші - пригнобленими. Виникнення і визначення станового поділу зумовлювалися тодішніми соціально-суспільними умовами. В ті часи існували два основні стани: дворянсько-шляхетський /привілейований/ і стан селян-холопів /без привілеїв/. Селянство становило більшу, основну частину населення України. Різними засобами воно відстоювало свої інтереси, виступало проти гніту, і в цьому своєрідно проявлялися станова свідомість і погляди селян, зокрема соціальні. Однак в історичній науці цьому питанню ще мало приділялося уваги. Обійдено його і в доповіді С.Величенка.

Цікаві відомості навів доповідач про поширення різних західноєвропейських ідейних напрямів на Україні. Та слід було б згадати про те, що на Україні склалися для цього відповідні умови, які свідчили про зближення рівня її розвитку з іншими країнами. Правда, "запозичені" ідеї набували тут специфічних рис. На це слід звернути увагу, бо такий процес притаманний суспільствам й інших країн.

Причину спаду впливу західноєвропейських ідей на Україні автор доповіді вбачає в проголошенні у 1596 р. унії, яка, на його думку, "повернула напрям руху назовні, проти католицької церкви і спрямувала українську ідеологічну еволюцію на дорогу старої теології". Однак не слід забувати і про те, що боротьба проти унії мала прогресивний характер, з'явився ряд творів, які свідчили про новий, позитивний характер розвитку політичних та соціальних ідей.

Доповідь присвячена періоду 1550 -1648 рр. в цей час у житті

українського суспільства посилювалася роль козацтва. Українські козаки в основній своїй масі походили із селян, тобто це були "люди, які холопства не витерпіли". Ці слова належать одному з тодішніх знавців соціальних і політичних відносин на Україні - Б.Хмельницькому. В історичній літературі бойовим діям козацтва приділяється значна увага. Однак обійдено таке питання, як його політичне та ідейне спрямування. У доповіді С.Величенна про це також нічого не сказано.

Визвольна війна українського народу 1648-1654 рр. була видатною подією в історії. С.Величенко стверджує, що повстання чинилося в ім'я короля. З цим твердженням важко погодитися. Зміст визвольної війни не варто поміняти назвою "Хмельниччина", тобто не слід зводити широкий суспільний рух до особистості, навіть такої видатної, як Б.Хмельницький.

Хоч обсяг доповіді С.Величенна обмежений, але в ній висловлено цікаві міркування з ряду питань, які не залишили байдужими слухачів.

Канд.іст.наук О.І.Гуржій: Найважливішим у студії зарубіжного історика, на наш погляд, є спроба дати загальну характеристику суспільно-політичним поглядам, що панували на Україні протягом другої половини ХУІ – першої половини ХУІІІ ст., показати, з якими конкретно соціальними уявленнями про громадський устрій прийшли народні маси, зокрема селянство, до визвольної війни 1648-1654 рр. під проводом Б.Хмельницького. Позитивно можна оцінити прагнення дослідника на підставі документальних матеріалів відтворити середньовічну свідомість українців, схематично зобразити структурну будову тогочасного суспільства згідно з теоріями, поширеними у літературі в досліджуваній С.Величенком історичний період.

Однією з перших у статті подається теза про те, що українське суспільство у середньовічні часи оцінювало себе з позицій "тристанової теорії" і виділяло в своєму складі, відповідно до цього, лише три стани: селянський, "дворянсько-шляхетський" і духовенство. Сама так звана "тристанова теорія", виходячи з авторської концепції, бере свій початок у релігійних сюжетах Біблії /оповідання про Ноя та його трьох синів/. Подальшого тлумачення /метаморфози/

вона набула в середньовічній літературі. С.Величенко, як нам здається, дещо однобічно поставився до висвітлення цього питання, не висловив власних критичних зауважень. Адже "тристанова теорія" побудови суспільства не охоплювала багатьох аспектів. Наприклад, поза нею залишилися численний міщанський стан, а також козацтво, що на той час вже дуже активно формувалося. Про існування і політичну активність цих станів українське суспільство на той час вже добре знало.

Не можемо погодитися і з таким положенням: Іван Вишенський "ніколи не виступав проти ідей володарства, монархізму і нерівноправності людини". А хіба "Обличеніє діавола-миродержца", "Послание к утѣкшим от православной вѣрн епископом", "Краткословный ответ Феодула" та інші твори видатного українського письменника-полеміста не свідчать про інше? Вишенський нерідко під теологічною оболонкою відстоював ідею соціальної рівності. Він негативно ставився до кріпосницької експлуатації, яка була, на його думку, джерелом усього багатства панів, викривав духовних феодалів як гнобителів народних мас. Хіба тим самим він не виступав одночасно і проти основоположних тез "володарної" ідеології?!

Характеризуючи "монархічні настрої" козаків /про інші категорії населення взагалі майже нічого не сказано/, дослідник наводить суб'єктивні висловлювання магната А.Киселя та польського посла М.Собеського. В даному випадку, очевидно, мають вагу тільки ті свідчення /джерела/, які вийшли безпосередньо з козацького середовища. Однак про ці принципового значення аргументи дослідник не згадує. Тому немає підстав робити такі важливі узагальнюючі висновки.

Малоприйнятною видається спроба пояснити причини поширення "радикальних ідей" на Україні в ХУІ-ХУІІ ст. головним чином „обґрунтуванням" їх у Новому Завіті, взагалі в релігійній літературі, без урахування конкретних соціально-економічних і політичних чинників, які склалися тоді в краї й зумовлювали появу саме таких ідей. Інтерпретація, запропонована С.Величенком, веде до думки, що не реальна історична ситуація зумовлювала розвиток суспільної думки, а, навпаки, остання справляла "значний вплив на події". Такий підхід є однобічним.

Навряд чи можна тільки на підставі того факту, що читання Біблії на Україні не стало масовим /порівняно з Англією/, робити далекосяжні висновки про "традиційно консервативний" рівень свідомості українців, особливо напередодні визвольної війни 1648-1654 рр. І хіба завдячуючи "горжеству раціонально-гуманістичної теорії" та читанню Біблії, як це твердить О.Величенко, кожний чоловік міг тоді знати історію, політику, проблеми організації церкви? Гадаємо, ні. Насправді все було значно складніше.

В статті С.Величенна розглянуто далеко не всі аспекти визначеної ним самим теми. Звичайно, обмежений обсяг не дав йому можливості докладніше обґрунтувати свої тези. Адекватна реконструкція суспільної свідомості середньовічної України можлива лише з урахуванням всього комплексу джерел того часу, таких, як усна народна творчість, матеріали про вплив Запорізької Січі, її соціальної та духовної атмосфери на політичні та соціальні ідеї на Україні тощо.

Водночас студія канадського вченого цікава постановкою проблеми, прагненням простежити гносеологію подій, які відбувалися на українських землях у другій половині ХУІ - першій половині ХУІІІ ст. У зв'язку з її публікацією стає очевидною необхідність поглибленого дослідження суспільно-політичної історії України напередодні визвольної війни 1648-1654 рр.

Канд.іст.наук О.М.Дзюба: На мою думку, д-р О.Величенко має рацію, коли говорить про збереження в соціальній психології різних станів українського суспільства напередодні і в ході визвольної війни "володарної ідеї", тобто ідеї монархічної влади - політичної традиції, характерної для феодального суспільства з його чіткою корпоративною структурою. В силу умов конкретно-історичного розвитку українських земель у суспільно-політичній думці кінця ХУІ - першої половини ХУІІІ ст. не сформувався суспільний ідеал республіканської держави, й тут відіграли свою роль два фактори. Перший - це вузька соціальна база реформаційного руху на Україні. Реформаційними ідеями були охоплені переважно представники двох станів - міщанство і шляхетство, зокрема на Волині й у Галичині, в той час як у Німеччині селянство в ХУІ ст. піднялося на війну

під гаслом реформації. І другий - боротьба проти експансії католицизму та уніатства сприяла переорієнтації суспільно-політичної думки в русло "православної традиції", тобто критика церковних догматів поширювалася на ідеологію і практику лише католицької церкви. А православне віровизнання стало символом народності, й під цим ідеологічним гаслом йшла боротьба за національне визволення.

На підтвердження думки доповідача, що Б.Хмельницький шукав визнання династичного володаря, можна навести свідчення Назаретського митрополита Гавриїла, який виконував дипломатичні доручення гетьмана в Москві у ході визвольної війни. Він так передавав слова Б.Хмельницького, якими той мотивував прагнення піддатися під владу російського царя: "Ему Хмельницкому на государстве быть непристойно, не тое природы человек, а великий де государь его царское величество из давнего государского благочестивого корени, природный государь"¹.

Хотілося б ще зауважити, що серед радянських вчених питання поширення раціоналістичних вчень на українських землях наприкінці ХУІ - в першій половині ХУІІ ст. цікавлять переважно філософів. Достатньо назвати ґрунтовне дослідження І.В.Паславського². Однак поза увагою наших науковців залишається поки що проблема взаємозв'язку цих вчень з ідеологією визвольного руху, формуванням суспільно-політичних ідеалів.

Канд.іст.наук О.М.Майборода: Міркування С.Величенка досить цікаві і не позбавлені рації в багатьох позиціях, особливо коли йдеться про панування феодально-релігійної ідеології на Україні у середньовіччі. Справді, тогочасна українська література, з одного боку, відбивала загальний стан суспільної ідеології, яка спиралася на думку про незламність феодального ладу, а з другого –

1. Каптерев Н.Ф. Характер отношений России к православному Востоку в ХУІ и ХУІІ в. - Сергиев Посад, 1914. - С.358.

2. Паславський І.В. З історії розвитку філософських ідей на Україні в кінці ХУІ - першій третині ХУІІ ст. - К., 1984.

сама, в свою чергу, сприяла дальшому зміцненню цієї ідеології. С.Величенком досить виразно продемонстровано паралель у світоглядях українських полемістів із загальноєвропейськими політичними поглядами.

Разом з тим він дещо гіперболізує роль ідеології як причинного фактора політики. Відданість певним ідеям, безумовно, великою мірою впливає на вчинки людей. Однак основний зміст людської діяльності - це забезпечення власних інтересів, насамперед матеріальних. Коли існуюча ідеологічна система допомагає їм у цьому, вони тримаються неї, коли ж не відповідає або недостатньо забезпечує ці інтереси, - люди або видозмінюють її, або розробляють нову ідеологію.

О.Величенко вважає, що духовний розвиток українського суспільства у середньовічні часи міг йти або шляхом сприйняття "радикальних антиволодарних" ідей, або шляхом дотримання "традиційних володарних" поглядів. Однак усе відбувалося значно складніше, і залежно від обставин люди могли запозичувати з різних ідеологічних систем ті положення, які найбільше відповідали їхнім потребам.

Ідея про богом даний поділ суспільства на володарів та підвладних справді була панівною у середньовіччі. Ілюзорні надії на "добраго володаря" зберігалися у тогочасній свідомості дуже довго. І Україна не була в цьому плані винятком.

Проте і ніяка ідеологія не лишається незмінною. Люди модифікують її відповідно до власних потреб. Візьмемо, наприклад, утворення козацтва. Селяни, як відомо, тікали від панів, даних їм від бога, висловлюючи у такий спосіб своє небажання підкорятися ідеям про неминучість пригнобленого положення особи у суспільстві.

Було б помилкою вважати, що такі зміни сталися лише у традиційному середньовічному світогляді козацтва або тільки тих селян, які насмілювалися тікати на волю. Адже під час визвольної війни відбувалося масове покозачення селянства. Тобто думки про можливість жити без панів сприймалися більшою частиною українського суспільства. Тим самим із структури "тристанової ідеології" вилучався один з її наріжних елементів - віра у справедливість панування людини над людиною. Оскільки ця віра була одночасно

одним а наріжних каменів і "традиційної володарної" ідеології, то й політичний, і державний лад, що опиралися на неї, вже не вважалися незмінними.

Підтвердженням таких зрушень в ідеології українського суспільства була сама визвольна війна українського народу. Він виступив проти свого пригнобленого становища, хоча це суперечило "традиційній володарній" ідеології, яка ґрунтувалася на думці про богом встановлений і тому незмінний лад.

Тому викликав сумнів теза С.Величенка про те, що політика Б.Хмельницького за часів визвольної війни була спрямованою перш за все на пошуки володаря для України, бо того вимагала "традиційна володарна" ідеологія тогочасного українського суспільства. Усі дії Б.Хмельницького і старшини під час війни свідчать, що їхня мета полягала у встановленні на Україні своєї влади. Що ж до "легітимізаційних" кроків гетьмана, то тут треба враховувати тогочасну політичну кон'юнктуру. Політика, як правило, визначається не стільки ідеологічними, скільки земними потребами. Коли Б.Хмельницький та його оточення зрозуміли, що власними силами відстояти незалежність України неможливо, вони почали шукати могутнього захисника. Інша справа, що в тогочасному зовнішньополітичному оточенні він міг вступати в переговори на цю тему лише з тими державами, де "традиційні володарні" погляди були панівними- і які погоджувалися допомагати Україні лише на умовах протекторату. Це була звичайна для середньовіччя зовнішньополітична практика. Отже, і вести переговори на цю тему Б.Хмельницький міг тільки на умовах в'язання "володарних" ідей.

X

X

X

Обговорення доповіді С.Величенка виявило неоднозначність наукових оцінок порушеної ним проблеми. Це, на думку редколегії, зайвий раз свідчить про доцільність розвитку контактів з різними науковими установами світу, які займаються вивченням історії України, розширення обміну думками з найрізноманітніших питань нашого минулого.